

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

TEXT & IMAGE

ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

2021 1 (11)

ТЕКСТ І ОБРАЗ:

актуальні проблеми
історії мистецтва

txim.history.knu.ua

ISSN: 2519-4801

TEXT AND IMAGE: ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

scientific electronic journal

2021, volume 1 (11)

Founder: Taras Shevchenko National University of Kyiv

Year of foundation: 2016

Field of study: History

Language of publishing: Ukrainian, English, German, Polish, Russian, French.

Frequency: twice a year

Editorial board:

Gennadii Kazakevych, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – editor-in-chief

Petro Kotliarov, Dr. of Sc., Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – deputy editor-in-chief

Oleksandr Okhrimenko, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – managing editor

Iryna Adamska, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor

Stefaniia Demchuk, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor

Anna Kaluher, MA, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) - editor of Art Criticism section

Natalia Burdo, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)

Volodymyr Dyatlov, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National Pedagogical University of Chernihiv (Ukraine)

Maxim Fomin, PhD, Senior lecturer, University of Ulster (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland)

Nathalie-Cécile Ginoux, PhD, Maître de conférences en art et archéologie des mondes celtes, Université Paris-Sorbonne (Paris IV) (France)

Rostyslav Konta, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Oleg Mashevskiy, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Pedro Reyes Moya-Maleno, PhD, Universidad Complutense de Madrid (Spain)

Antoni Moysey, Dr. of Sc., Professor, Bukovinian State Medical University (Ukraine)

Aneta Pawłowska, Dr. Hab., Professor, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego (Polska)

Andrii Puchkov, Dr. of Sc. Professor, Modern Arts Research Institute (Ukraine)

Matthew Rampley, PhD, independent scientist-researcher, Faculty of Arts, Masaryk University (Czech Republic)

Sergei Ryzhov, PhD, Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Ihor Sribnyak, Dr. of Sc., Professor, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

Arno Strohmeyer, PhD, Professor, University of Salzburg (Austria)

Oleksandr Symonenko, Dr. of Sc., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)

Mykhailo Videiko, Dr. of Sc., Senior Researcher, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

Daqing Yang, PhD, Associate Professor, The George Washington University (U.S.A.)

Editorial board address: 01601, Ukraine, Kyiv, Str. Volodymyrska, 60, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Art History department; tel. +380442393407; e-mail: arthistory@univ.net.ua

The journal is published by the authority of the Academic Senate of the Taras Shevchenko National University. Decision №17. June, 29, 2016.

The journal is included in the Ukrainian list of specialized scientific publications (Ministry of Education and Science of Ukraine, decision №374. March, 13, 2017)

ISSN 2519-4801

Image on the cover: Mary Cassat. "Mother and Child" ("The Oval Mirror"), 1898). Metropolitan Museum of Art. Source: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cassat1.jpg>.

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2021.1>

ЗМІСТ CONTENTS

ANCIENT, MEDIEVAL AND EARLY MODERN ART

- Русяєва М.** Терракотові бюсти богині з коримбами з Ольвії Понтійської елліністичного часу
Rusiaieva M. Terracotta goddess busts with corymbos from Olbia Pontica of the Hellenistic period.....5
- Кіорсак В.** Пограничні образи Русі у сагах про давні часи: інтертекстуальні мотиви як ознака історичної пам'яті
Kiorsak V. Border images of Rus in Fornaldarsagas: intertextuality as an indication of collective memory.....29
- Кравченко Н.** Мисливська геральдика на Волині та Київщині у XVI – першій половині XVII століття
Kravchenko N. Hunting Heraldry of the Volyn and Kyiv Regions in the 16th – early 17th centuries.....45

MODERN AND CONTEMPORARY ART

- Кізима Ю.** The sacred aspect of the image of the child in the early 20th-century Polish and Western Ukrainian painting: socio-historical context and local specifics
Кізима Ю. Сакральний аспект образу дитини у польському та західноукраїнському живописі початку 20-го століття: соціально-історичний контекст та регіональна специфіка.....64

ART CRITICISM

- Левченко І., Котляр О.** «Слід переписати всю історію живопису». Шість текстів нової історії мистецтв Щодо книги Daniel Arasse “Take a Closer Look”
Levchenko I., Kotliar O. ‘The Whole History of Painting Should be Rewritten’. Six Texts of the New Art History. On the book “Take a Closer Look” by Daniel Arasse.....83

**ТЕРАКОТОВІ БЮСТИ БОГІНІ З КОРИМБАМИ
З ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ**

Марина Русяєва

***Terracotta goddess busts with corymb
from Olbia Pontica of the Hellenistic period***

Maryna Rusiaieva

Four terracotta busts of a woman with unique attributes come from the 1936 and 1959 Olbia excavations. The attributes include a cone-shaped bowl on the head, corymb in the hair, a taenia on the forehead and a floral décor. It has been considered a personification of goddess Demeter in numerous publications for a long time. In the beginning of the 21st century, the Danish scholar P. Guldager Bilde was the first to change this attribution to Ariadne, Dionysus' wife, based on five small fragments of similar busts from N. O. Leipunskaiia's Olbia excavations in the sector «Lower town: North» (NGS). Following other scholars, she also identified them as thymiateria – utensils for incense burning in bowls. Despite the absence of other characteristic elements and traces of soot, they were named “Ariadne thymiateria”. Later, T. M. Shevchenko published seven more fragments of similar busts, which in her recent publications were identified as thymiateria depicting one of the participants of the Dionysiac thyasos: a nymph, Ariadne, Semela and others, or even young Dionysus himself. Such contradictory interpretations of the above terracottas led to their comprehensive analysis.

The first of two planned articles on this topic develops a typology of this group of terracotta busts, which distinguishes between three iconographic types. The first and the third type include one item each. The second iconographic type is the most numerous and has two variants. Variant A comprises eleven items from Olbia excavations from different years, including four fully restored terracotta busts with the abovementioned iconographic attributes. The hypothetical subvariant Aa is the head of a similar bust from the excavations of Scythian Neapolis. Variant B comprises one fragment from Chersonesos Taurica.

We have reasons to believe that terracottas of all three iconographic types were created in the 3rd century BC. This assumption is supported by the chronology of closed contexts, in which around half of them were discovered, including terracotta busts that are generally dated back to the 3rd century BC. Most likely, these busts were last used for rituals in family sanctuaries in the middle of the 2nd century BC.

We assume that the shape of the bowl on the head of terracotta woman busts was made by Olbian artists under the influence of local ceramic thymiateria in the form of a cone-shaped tall-stem bowl from the 3rd century BC. Taking into account the absence of any traces of soot in the bowls on the busts and their practical use of thymiateria, we believe that these original terracotta items were used for votive purposes. The pouring of essential oil into the coarse, widely open bowl is questionable considering a very high price of the aromas, discovery locations in blocks where artisans and middle-income merchants were living, the terracotta texture, and lack of proper coating and lids with holes. The shape and the size of the bowl, a white engobe on its inner sides,

and the floral décor on the woman's head let us assume that it could be used for putting inside small fruit or seeds. According to this use, these busts were used as votives, pseudo-thymiateria or a kind of aroma bowls for dry flowers or fragrant plants.

Key words: Olbia Pontica, terracotta bust, Demeter, Ariadne, Dionysus, typology, iconographic type, thymiaterion, votive, pseudo-thymiaterion, aroma bowl, Hellenism.

*Світлій пам'яті Пії Гульдагер Більде
з нагоди її 60-ліття*

Вступ

Упродовж елліністичного часу в художній культурі населення Ольвії Понтійської, як і всього античного світу, відбувалися поступові зміни. Насамперед це пов'язано з виникненням нових форм і розробкою унікальних типів іконографії окремих богів і героїв в декоративно-ужитковому та образотворчому мистецтві. Адже завдяки складній системі еллінського політеїзму, в залежності від регіональних особливостей історичного, економічного та культурного розвитку, кожне божество, будь-то бог чи богиня, наділялося різними функціями, достовірне визначення яких потребує уточнення, вирішення окремих проблемних питань та викликає дискусії. Тією чи іншою мірою це стосується і вивчення ольвійських теракот з їх зображеннями. Давно відомо, що в місцевих майстернях Ольвії саме в елліністичний час було виготовлено порівняно велику кількість різнотипових теракот міфологічних персонажів як із запозиченими елементами з імпортованих статуєток, так і самостійно створених ольвійськими митцями. З-поміж них вирізняються оригінальні жіночі бюсти з чашечкою на голові, налобною тенією та двома коримбами у зачісці, які не мають ідентичних зображень поза цим понтійським полісом.

Тривалий час вони незмінно асоціювалися з богинею Деметрою, однак так і не стали предметом спеціального дослідження. Лише в деяких публікаціях останніх десятиліть ці бюсти почали ототожнювати з тиміатеріями, а жіночий образ – то з Аріадною, то з анонімною представницею фіасу Діоніса або іншими персонажами з його оточення, але без всебічного вивчення вказаних пам'яток. Такі суперечливі тлумачення теракотових зображень богині з коримбами наразі уможливають звернення до їх докладнішого розгляду та аналізу.

Завдання першого дослідження з означеної теми, якій присвячено дві статті, полягає у розробці типології ольвійських елліністичних жіночих бюстів, в основу якої покладено порівняльний та іконографічний методи. Також розглянуто контексти для достовірнішого встановлення часу їх виготовлення і використання в ритуальних практиках, проведено аналіз функціонального застосування чашечки на жіночій голові та визначення призначення цих теракот.

Історія вивчення

Перші три теракоти богині з оригінальними атрибутами, знайдені при розкопках Ольвії в 1935–1936 рр. під керівництвом Л. М. Славіна, опубліковані М. М. Худяком (1940, с. 89–90, кат. 6–8, рис. 66–68)¹. Від однієї збереглося чотири уламки значної частини голови у калатосі у формі перевернутого усіченого конуса, зовні прикрашеного барельєфним ланцетоподібним

¹ Всі матеріали з цих розкопок у північно-східному районі Верхнього міста Ольвії зберігаються в Національному музеї історії України (далі НМІУ).

листям². Друга теракота – погрудна жіноча протома в хітоні з слідами відбитого калатоса на голові, склеєна з кількох фрагментів і догіпсована. Виявлене поблизу від неї третє погруддя теж розбите, склеєне з багатьох маленьких уламків, пізніше було повністю реставроване. На поверхні всіх трьох теракот в окремих місцях помітні залишки білого ангобу, а на бюстах, у тому числі калатосі, – ще й червоної фарби. М. М. Худяк впевнено вважав, що калатос, налобна стрічка та вінок, як вже визначені атрибути Деметри, вказують на належність цих теракот до її зображень. Голова з ознаками впливу школи Праксителя, на його думку, за стилем і якістю глини була довізною.

У подальшому Є. І. Леві було знайдено фрагменти від трьох подібних бюстів (Леві & Карасев 1959, арк. 46, 50, рис. 126, 141; Леві 1964, с. 12–13, рис. 8). Один з них, покритий білим ангобом і склеєний з шести фрагментів, також однозначно ідентифіковано з Деметрою в калатосі у вигляді чашечки, зачіскою з двома коримбами над стрічкою та вінком на голові місцевого виготовлення III ст. до н. е. (Леві & Славин 1970, с. 41, № 22, табл. 13: 2). Звернемо увагу на такий непересічний факт, що цю охайно відреставровану теракоту, передану Є. І. Леві на експозицію до Музею археології ІА НАН України (далі МА ІА НАНУ), неодноразово експонували на виставках, у тому числі й на міжнародній у Москві (Культура 1983, кат. 178)³. Саме вона стала своєрідним еталоном у багатьох наступних публікаціях вітчизняних та іноземних науковців, переважна більшість яких вважала її зображенням Деметри. Зокрема, А. С. Русяєва наголошувала, що в місцевому ольвійському мистецтві образ цієї богині майже завжди репрезентовано у вигляді немолодої жінки з пухкими щоками та важким підборіддям – матері й покровительки родючості полів, уособлення врожаю і багатства. Головний убір типу корзини або чаші, два коримби та налобна стрічка – атрибути в ритуалах елевсинських таїнств. Виконані в одній майстерні, можливо, й одним коропластом, ці бюсти також спричинили виникнення подібного за формою і стилем образу Афродіти, але наділеного властивими для неї атрибутами (див. з літ.: Русяєва 1979, с. 53–54, рис. 29: 3; 1982, с. 58, 60, 148–149, рис. 24).

Однак, на початку XXI ст. данська дослідниця Пія Гульдагер Більде першою рішуче змінила атрибуцію Деметри. Завдяки спільному проєкту «Нижнє місто Ольвія в V ст. до н. е. – IV ст. н. е. (ділянка Нижнє місто: Північ (НГС)) Інституту археології НАН України і Центру Чорноморських досліджень Данського національного дослідницького фонду нею було вивчено й опубліковано близько чотирьохсот, переважно дуже фрагментованих теракот різних персонажів другої половини VI – першої половини II ст. до н. е. з розкопок Н. О. Лейпунської в 1985–2002 рр. (Guldager Bilde 2010). З цієї значної кількості авторкою виокремлено п'ять невеликих уламків подібних бюстів з залишками чашечки та коримбів і два менш виразні іншого типу – в стефані. Оскільки незначні фрагменти не давали повного уявлення про цілісний образ, то для вірнішої ідентифікації було залучено вищезгадану теракоту богині з експозиції МА ІА НАНУ, названу П. Гульдагер Більде «київським бюстом» (Guldager Bilde 2007, р. 119–126; 2010, р. 458–461, cat. P-171–177, pl. 344: 171, 345: 172–174, 176–177).

Вражена контрастом між матрональним одягом і жіночою статурою, з одного боку, а з іншого, діонісійськими атрибутами (налобна мітра, два коримби над нею та плющ), дослідниця впевнено вважала, що це навмисне зображення жіночого персонажа.

² Представлена в експозиції НМІУ ця теракота не так давно знову опублікована, в основному за трактуванням М. М. Худяка, але з фото від третього погруддя (Мезенцева 2016, с. 57, кат. 5, рис. 3: 2).

³ Аналогічна до неї друга теракота з сусіднього підвального приміщення № 2, склеєна і догіпсована, з частково оббитою поверхнею та залишками чашечки, експонується в Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» (далі НІАЗ «Ольвія») (Крыжицкий & Лейпунская 1997, цв. вклейка 5); незначний фрагмент від третьої не опубліковано.

М. М. Худяк, на її думку, вперше визначив калатос, діадему і вінок як надійні атрибути Деметри, і з того часу ця атрибуція не піддавалась критиці. А отже, наявність налобної тенії – цієї, безперечно, діонісійської мітри, яка дала богові ім'я Mitrephoros (Diodor. Sic., 4. 4. 4), та двох коримбів над тенією є підтвердженням лише Діоніса або його супутників, і в жодному разі Деметри. Тому єдиною міфологічною фігурою з контрастними елементами, зображеними в жіночому бюсті з чашею, може бути Аріадна – дружина Діоніса і його архетипічна послідовниця, а в стефані, крім того – якась жіноча фігура з оточення цього бога (Guldager Bilde 2007, p. 120; 2010, p. 459). З огляду на сказане, можна констатувати, що в історії вивчення ольвійських теракотових жіночих бюстів на підставі головно атрибутів (коримби, тенія, вінок) П. Гульдагер Більде вперше без жодних сумнівів замінила образ Деметри Аріадною.

Основні ідеї та погляди П. Гульдагер Більде (хоча й з помилково наведеним прізвищем данської науковиці) найбільшою мірою сприйняла київська дослідниця ольвійських теракот Т. М. Шевченко, яка у двох останніх тотожних статтях опублікувала дев'ять теракот з колекцій НМІУ, Наук. фондів ІА НАН України та НІАЗ «Ольвія», поповнивши корпус жіночих бюстів сімома невеличкими фрагментами (Шевченко 2020, с. 50–52, кат. 2–7, 9, рис. 4, 7–12; Shevchenko 2020, p. 769–771, cat. 2–7, 9, fig. 5, 8–13)⁴. На її думку, М. М. Худяк, Є. І. Леві, Л. М. Славін і А. С. Русяєва невірно інтерпретували відображений на погруддях персонаж, оскільки вважали чашу тиміатерією головним убором – то керносом (кошиком) (Шевченко 2015, с. 54; 2018, с. 42), то керносом (Shevchenko 2015, p. 2, note 7), то калатосом (кошиком) (див. з літ.: Шевченко 2020, с. 41–42; Shevchenko 2020, p. 762), унаслідок чого їх трактування образу Деметри «вже піддавалося сумніву (Bald Romano 1995, p. 17–18), а потім і критикувалося (Bilde 2007; 2010, p. 458–460)» (див. з літ.: Шевченко 2020, с. 41–42; Shevchenko 2020, p. 762). Щодо терміна «кернос», то його згадувала тільки А. С. Русяєва в значенні «чаша», всі інші автори писали лише про калатос, але не в значенні «кошик». Водночас цікаво зазначити, що зображений на бюстах жіночий образ Аріадни, згідно з П. Гульдагер Більде, вона спочатку замінила анонімним жіночим персонажем з фіасу Діоніса (Шевченко 2015, с. 54, 56, рис. 2; Shevchenko 2015, p. 1, 6, cat. 1–3, fig. 2, 4), згодом Афродітою-Аріадною (Шевченко 2019, с. 34, 37, 38) і, нарешті, якоюсь учасницею діонісійського фіасу: німфою, Аріадною, Семелою та іншими, чи навіть самим молодим Діонісом (Шевченко 2020; Shevchenko 2020).

Відгукнувшись на цю своєрідну інспірацію в історії вивчення ольвійських теракотових бюстів, насамперед розглянемо їх типологію, якій ще не надавалося належної уваги.

Основні іконографічні типи жіночого образу

Передусім зазначимо, що в Ольвії знайдено тільки фрагментовані бюсти богині з коримбами, з-поміж яких відреставровано чотири екземпляри. М. М. Худяк гадав, що опубліковані ним два різних погруддя Деметри дають можливість побачити еволюцію її образу в місцевому мистецтві, який виник під впливом першої, розглянутої ним довізної теракоти (1940, с. 89–90, кат. 6–8, рис. 66–68). П. Гульдагер Більде визначила два типи зображень серед жіночих бюстів як з розкопок НГС, так і раніших знахідок. Перший – це образ Аріадни, дружини Діоніса, з важким підборіддям та кільцями Венери на шиї, з тенією під волоссям і на лобі, двома великими роговими коримбами, простою невеличкою чашею на голові і покривалом, яке прикрашене листям плюща. Другий – жіноча голова у високій

⁴ Зазначимо, що Т. М. Шевченко опубліковано вже цілу низку фрагментів, в тому числі й зовсім маленьких і маловиразних, різнотипових жіночих погрудь-тиміатеріїв, що не входить до цього розгляду (інші публікації автора див.: Шевченко 2020).

стефані з коримбами – Аріадна або інший персонаж з оточення Діоніса (Guldager Bilde 2010, р. 458–461, cat. P-171–177, pl. 344: P-171, 345: P-172–177). Своєю чергою Т. М. Шевченко ольвійські бюсти також розділила на два типи: з вінками, показаними у формі, та ліпними вінками (2020, с. 49–52, кат. 1–9; Shevchenko 2020, р. 769–771, cat. 1–9).

Проте уважний аналіз опублікованих наразі теракот уможлиблює змінити цю типологію та внести до неї окремі корективи. По-перше, в існуючій типології не враховано наявність або відсутність налобної тенії в жіночому образі, розмір, форму і розташування коримбів, форму і декор так званого вінка або пов'язки навколо голови, зачіску, гіматій, тощо. Унаслідок цього перший тип, за П. Гульдагер Більде, нами розділено на три, а сама типологія уточнена.

Перший іконографічний тип представлено одним фрагментом теракоти⁵ – це жіноча голова з високою чашею, яка вважається найранішою з усіх відомих і датується першою половиною III ст. до н. е. (Худяк 1940, с. 89, кат. 6, рис. 66; Guldager Bilde 2007, р. 120; 2010, р. 459; Шевченко 2020, с. 51, кат. 8, рис. 3, 13; Shevchenko 2020, р. 771, cat. 8, fig. 4, 14)⁶. Чаша на голові ззовні має орнаментальне рельєфне рослинне оздоблення, яке по-різному трактовано науковцями: ланцетоподібне листя (М. М. Худяк), пелюстки лотоса або чашолистки, що імітують роботу по металу (П. Гульдагер Більде), пелюстки подібні до орнаментів на рельєфних мегарських чашах (Т. М. Шевченко).

*Іл. 1. Перший іконографічний тип. Голова богині.
Фрагмент бюста або півфігури.
Ольвія. НМІУ, інв. № БЗ 2828 (за Шевченко 2020).*

Однак, передусім ця теракота потребує докладнішого розгляду. Голова жінки покрита гіматієм, який спадає спереду на плечі, а над чолом і скронями його край утворює своєрідний високий валик (на кшталт пов'язки), декорований неглибокими вдавленими навскісними насічками. Волосся з прямим проділом зачесане назад хвилястими пасмами. Маленькі кулястої форми плоди є складовою вінка з недбало ліпленого листя. Видовжене худорляве обличчя з пухкими губами і невеликим трохи виступаючим підборіддям здебільшого узагальнене. Високе чоло з ледь запалими скронями

переходить у м'яку округлість надбрівних дуг. Видовжені очі з плавно вигнутими повіками і окресленим слізником глибоко посаджені. Крила і ніздрі прямого носа додатково окреслено стекою. У вухах – плескаті круглої форми сережки. Голова на стрункій шиї трохи нахилена праворуч. На всій поверхні теракоти збереглися незначні сліди білого ангобу, що, напевно, засвідчує поліхромний розпис (Іл. 1).

Визначальними ознаками цього іконографічного типу є зображення худорлявої жінки середнього віку з чашею на голові, рельєфний декор якої не простежено на інших ольвійських теракотах. Не менш важливими є техніка виготовлення, форма і розмір маленьких ліпних коримбів і листя вінка. Голова жінки оповита гіматієм, який щільно облягає

⁵ Фрагмент теракоти з ліпними деталями вінка, анатомічно викривленою формою голови та повністю оббитими рисами обличчя (Шевченко 2020, с. 51–52, кат. 9, рис. 4; Shevchenko 2020, р. 771, cat. 9, fig. 5) залишено поза цією типологією, внаслідок неможливості виділення більше однієї іконографічної риси. Не виключено, що це уламок бракованої теракоти.

⁶ О-36/167, НМІУ, інв. № БЗ-2828.

шию, і, на відміну від інших теракот, спадає на плечі спереду, можливо, прикриваючи й груди.

На підставі окремих деталей А. С. Русяєва припускала, що ця теракотова голова, як й інші протоми і півфігури Деметри з оригінальним трактуванням образу, була виготовлена тими ж коропластами, що й півфігури Кори-Персефони в Ольвії (Русяєва 1982, с. 148–149). Априорі більшість дослідників відносили її до бюстів (Guldager Bilde 2007, р. 120; 2010, р. 459; Шевченко 2020, с. 51, кат. 8, рис. 3, 13; Shevchenko 2020, р. 771, cat. 8, fig. 4, 14). Хоча, насправді, таке визначення може бути тільки гіпотетичним, оскільки в цьому північнопонтійському полісі відомі численні знахідки жіночих півфігур (у тому числі з руками), обрізані по лінії талії чи стегон, висота яких в середньому коливається від 20 до 40 см (див. з літ.: Русяєва 1982, с. 55–61, рис. 22–23; Шевченко 2016). Не виключено, що саме ця теракота певною мірою була запозичена для створення менших бюстів богині з простішою чашечкою на голові, символічними коримбами та іншими елементами й деталями у показі її образу.

Іл. 2-3. Другий іконографічний тип (варіант А).
Бюст богині.

Ольвія. МА ІА НАНУ,
О-59/3481+4365+4870.

Ольвія. НМІУ, інв. № 53
2831 (за Національний...
2011).

Другий іконографічний тип складається з двох варіантів. Варіант А – це бюсти пишнотілої жінки поважного віку з кільцями Венери на шії. Голова з чашею у формі розкльошеного перевернутого зрізаного конуса покрита гіматієм. Навколо голови – своєрідне широке пласке облямування, яке спускається трохи нижче вух з круглими сережками. В центрі воно прикрашене об'ємним, ніби скрученим у джгут валиком із навскісними перевитими складками в обрамленні двох смужок з декоративними округлими заглибленнями. Обабіч обличчя на ньому в низькому рельєфі відтиснуто по чотири великих

листка, розташованих подібно до віяла. Гіматій, яким покрита голову, на плечах утворює два своєрідних широкіх плавних виступи, хоча, імовірно, це кінчики налобної тенії. Обличчя овальне з високими вилицями і мигдалеподібними очима, в яких ледь намічені пласкі верхні і нижні повіки. Прямий трохи кирпатий ніс, пухкі уста і важке підборіддя також модельовані сумарно. Пишне волосся і високе чоло перев'язані широкою налобною тенією, над якою в центрі впритул розташовано два великих об'ємних коримби. Кожний з них внизу обвитий тоненькою, добре модельованою стрічкою, а їхня округла форма додатково декорована такими ж заглибленими цяточками, що й валик у центрі. Розділене на окремі пасма волосся обрамовує обличчя. В його моделюванні спостерігаємо певну асиметрію: на праве плече спадає один товстий звивистий локон, на ліве – два. Богиня одягнена у безрукавний хітон з V-подібним вирізом, що скріплено на плечах маленькими фібулами. Драпіювання його цупкої тканини врівноважує цю частину пишного бюста. На правому плечі – дві рельєфні паралельні вузькі вертикальні складки, на лівому – тільки одна, але широка з невеличким загибом (Іл. 2–3).

До варіанту А зараховуємо одинадцять теракот – чотири реставровані погруддя, три фрагменти від голів та чотири – від бюстів і плечей з виділеними вище характерними ознаками (Худяк 1940, с. 89–90, кат. 7–8, рис. 67–68; Леви & Карасев 1959, арк. 46, 50, рис. 126, 141; Леви 1964, с. 12–13, рис. 8; Леви & Славин 1970, с. 41, № 22, табл. 13: 2; Штітельман

Іл. 4. Другий іконографічний тип (варіант Аа). Голова богині з Неаполя Скіфського. Фрагмент тиміатерія ольвійського виробництва (за Зайцевим 2003).

Іл. 5. Другий іконографічний тип (варіант А). Фрагмент голови богині. Ольвія. НФ ІА НАНУ, О 48/2079 (за Шевченко 2020).

Іл. 6. Другий іконографічний тип (варіант Б). Голова богині з Херсонеса. Фрагмент ольвійського виробництва (?). Національний заповідник «Херсонес Таврійський», інв. № 2/37037 (за Шевченко А. 2016).

1977, с. 13, фото 149; Русяева 1979, с. 53, рис. 29: 3; 1982, с. 60, 148, рис. 24; Guldager Bilde 2007, р. 120, fig. 1: 3, 4; 2010, р. 460–461, cat. 171–173, pl. 344: P-171, 345: P-172, P-173; Шевченко 2020, с. 49–51, кат. 1–5, рис. 1, 2, 7–10; Shevchenko 2020, р. 769–770, cat. 1–5, fig. 2, 3, 8–11)⁷.

Ще три фрагменти від теракот – плечі і деталі бюстів – у зв'язку з їх значним пошкодженням або конфігурацією, на нашу думку, могли належати також до інших типів або варіантів жіночих погрудь, у тому числі односторонніх протом (Guldager Bilde 2010, р. 461, cat. 175; Шевченко 2020, с. 51, кат. 6–7, рис. 11–12; Shevchenko 2020, р. 770–771, cat. 6–7, fig. 12–13)⁸.

Ймовірно, знайдена у Неаполі Скіфському

голова з коримбами, важким підборіддям і поліхромним розписом, яку Ю. П. Зайцев вважав фрагментом фігурного тиміатерія у вигляді півфігури Деметри (Зайцев 2003, с. 14, рис. 24: 9), також належить до цього варіанту теракотових бюстів. Однак на єдиному опублікованому графічному, дуже схематичному, рисунку відсутнє зображення налобної тенії, листя на облямуванні голови, а два великих коримби розташовано по центру в пишних

кучериках волосся. Гіпотетично, це ще один підваріант (Аа) бюстів цієї богині з дещо іншою іконографією (Іл. 4).

Висота повністю збережених бюстів коливається у межах 18–18,6 см, погрудь без чаші – 13,2 і 14,5 см, максимальна висота чашечки на голові – 5 см. За винятком одного фрагмента від верхньої частини голови з чітко і детально проробленими коримбами і джгутом-валиком у центрі (Іл. 5), всі теракоти цього, виділеного нами варіанту А, відтиснуті переважно у вже спрацьованих формах або ж зазнали упродовж тривалого часу значних втрат рельєфу.

Всі бюсти мали чашечку, проте фрагментарно збереглися профілі тільки трьох із них з різними обрисами і загалом грубою роботою⁹. На поверхні теракот місцями прослідковуються сліди поліхромного розпису червоною, брунатною або темно-рожевою фарбою по білому ангобу. Білий

⁷ О-35/2293 (інв. № БЗ-2831), О-36/1603, обидва НМІУ; О-59/3481+4365+4870, МА ІА НАНУ; О-59/4916, О-2006/НГС/428+429, НІАЗ «Ольвія»; О-48/2079, О-60/357, О-67/631, О-91/452, О-91/453+454, О-93/343, Наукові фонди ІА НАНУ.

⁸ О-57/856, О-71/2346, О-90/68, Наукові фонди ІА НАНУ.

⁹ Дві чаші реставровані та прикріплені до погрудь з експозиції НМІУ (О-35/2293 (інв. № БЗ-2831) та МА ІА НАНУ (О-59/3481+4365+4870), чаша від третього погруддя з тим же інвентарним номером склеєна з кількох фрагментів та догіпсована, проте не прикріплена до бюста з музею в НІАЗ «Ольвія» (О-59/4916). В колекції Ольвійського заповідника також зберігається ще одна склеєна та догіпсована чашечка (О-59/4341), яка, можливо, належала до залишків від третього аналогічного бюста, знайденого 1959 р., згідно зі звітом (Леви & Карасев 1959, арк. 50).

ангоб вкривав не тільки лицьовий бік чашечок, але й їх внутрішні стінки, подекуди товстим шаром (Шевченко 2020, с. 49–50, кат. 1, 3, 4, рис. 14; Shevchenko 2020, p. 769–770, cat. 1, 3, 4).

Варіант Б другого іконографічного типу виділено на основі фрагмента лицевої частини теракотової голови богині, який знайдено Г. Д. Беловим при розкопках у Херсонесі Таврійському 1936 р. (Шевченко А. 2016, с. 37–38, кат. 130, табл. XXVI: 130)¹⁰. В загальних рисах він схожий на описаний вище, проте слід зазначити, що між ними є певні відмінності (Іл. 6). Голову увінчує округла пов'язка з ідентичним до варіанту А декором у центрі. Однак на лінії скронь цей скручений джгут вигнуто у відповідності до форми голови. Пласке широке облямування голови ольвійських бюстів – відсутнє. Лоб нижчий, але так само пов'язаний широкою тенією, над якою нависають два коримби з неглибокими рельєфними цятками. Ці коримби ніби вплетено в зачіску з прямим проділом, а не обв'язано тоненькими стрічками. З боків від них зображено вінок, від якого збереглися по три невеличкі листочки плюща, що акуратно покладені один на одний. Овал обличчя видовжений з дрібними пасмами волосся на скронях. Під дугами брів близько посаджені очі з добре модельованими повіками і слізником, ніс трохи кирпатий. Втрачена нижня частина голови теракоти (злам пролягає по лінії нижньої губи) не дає можливості прослідкувати інші спільні та відмінні риси між двома варіантами, безумовно, дуже близьких іконографічних жіночих образів.

Спершу її вважали маскою (Белов 1938, с. 217, рис. 62); згодом на підставі порівнянь з ольвійськими бюстами – протомою Деметри-Хтонії зі стрічкою на лобі та двома коримбами (Шевченко & Костромичева 1986, с. 78, рис. 1: 4). В останній публікації ця атрибуція залишена, однак зазначено, що протома-бюст виготовлена в Ольвії або ж у довізній формі у Херсонесі, датується за археологічним контекстом III ст. до н. е., ймовірно, була тиміатерієм

Іл. 7. Третій іконографічний тип.
Фрагмент голови богині. Ольвія.
НФ ІА НАНУ, О 93/690
(за Guldager Bilde 2010).

Іл. 8. Другий іконографічний тип
(варіант А). Бюст богині.
Ольвія. НІАЗ «Ольвія», О 59/4916.
Фото О. Г. Кузьміщева.

(на підставі невеличкого зламу у верхній частині голови) та, на думку окремих дослідників, є зображенням Діоніса або жіночого персонажа його кола (з літ. див.: Шевченко А. 2016, с. 37–38, кат. 130, табл. XXVI: 130).

Третій іконографічний тип репрезентовано одним екземпляром. Це верхня частина голови в гіматії з залишками чаші на маківці (Guldager Bilde 2007, p. 121, fig. 1: 2; 2010, p. 461, pl. 345: P-174) (Іл. 7)¹¹. Голова оббита навскіс, однак над трикутної форми чолом у зачісці в центрі розташовано два невеликих коримби, відтиснуті в формі без додаткового декору. З лівого боку у волоссі, що схематично трактоване вкрай невиразними пасмами, зображено один лист якоїсь рослини. Збереглася частина лівого ока з рельєфно модельованою виступаючою верхньою повікою. На поверхні теракоти і денці чаші – сліди білого ангобу. Цей тип відрізняється від попереднього відсутністю налобної тенії, стрічки-валика і облямування

навколо голови; гладенькою поверхнею і розташуванням коримбів; листям у зачісці, а також чітко окресленими опуклими повіками.

Виділений П. Гульдагер Більде другий тип «тиміатеріїв» з зображенням жіночої голови у високій стефані з коримбами (Guldager Bilde 2007, p. 120–121, fig. 1: 6,7; 2010, p. 461,

¹⁰ Інв. № 2/37037, Національний заповідник «Херсонес Таврійський». Висота – 6 см.

¹¹ О-93/690, Наукові фонди ІА НАНУ. Висота – 4,6 см.

рл. 345: Р-176, 177)¹² залишаємо поза цією типологією унаслідок вкрай фрагментованих теракот та іншої іконографії їх образів.

Таким чином, з двадцяти опублікованих на сьогодні теракот тільки одинадцять безумовно належать до варіанту А другого іконографічного типу, який представлено до того ж єдиними повністю збереженими зразками. Це порожнисті жіночі бюсти з чашею на голові, зворотній бік яких закруглено, а нижню частину, як правило, охайно заглажено (Іл. 8)¹³. У порівнянні з іншими, виділеними нами типами і варіантами, лише вони оздоблені унікальним набором атрибутів певної богині, ідентифікацію якої ми плануємо визначити у другій статті, присвяченій цим бюстам, разом з аналізом відповідної термінології.

Контексти знахідок теракотових бюстів

Вперше теракотові бюсти знайдено при розкопках так званого Північного великого будинку і на прилеглий до нього території поблизу оборонної стіни (ділянка И) в північно-східному районі Верхнього міста в 1935–1936 рр. та впевнено атрибутовано як зображення Деметри III ст. до н. е. (Славін 1940, с. 29; Худяк 1940, с. 89–90, кат. 6–8, рис. 66–68). На підґрунті понад півсотні різних типів також фрагментованих теракот, зокрема Деметри, Кори-Персефони, Кібели, Афін та інших персонажів, присвят божествам, у тому числі Деметрі, близько десяти маленьких вапнякових вівтариків, значної кількості імпортованої кераміки спочатку припускалося, що споруда мала громадське призначення (Славін 1940, с. 13–30; 1941, с. 296–297, 304–305). Однак, пізніше цю думку не підтримали дослідники ольвійських житлових будинків, вважаючи, що вони належали мешканцям середнього достатку і тут існувало дві чи навіть три невеликих будівлі кінця IV–II ст. до н. е., а в одному приміщенні з окремим двором знаходилась крамничка для продажу виготовлених у цьому районі глиняних статуеток (з літ. див. і пор.: Крыжицкий 1971, с. 10–20; Леви 1985, с. 47–48; Русева 1979, с. 53–54).

Того ж 1936 р. знайдено теракоту, виділену нами у варіант Б другого іконографічного типу, в підвальному приміщенні «Г» в XIV кварталі північного району Херсонеса Таврійського разом з великою кількістю чорнолакового посуду (у тому числі з графіті на денцях), а також уламків теракот, однієї форми для маски, мідних монет переважно III ст. до н. е. (Белов 1938, с. 211–212, 217, рис. 56–62; Шевченко А. 2016, с. 37–38, кат. 130, табл. XXVI: 130). В нумізматичній літературі більшість монет з цього приміщення з зображеннями голови Партенос і Геракла датується у межах останнього десятиліття III ст. до н. е. (Анохин 1977, № 143, 147–153, табл. X: 143, 147–153;) або кінця III – початку II ст. до н. е. (Анохин 2011, с. 118, № 770, 774–780; Фролова & Абрамзон 2014, с. 74, № 409, 411–414, 424–425, табл. 15: 409, 411–414, 16: 424–425).

Ще два, пізніше відреставровані бюсти і фрагменти від третього, походять з розкопок Є. І. Леві. Оскільки в деяких публікаціях наведено помилкові дані щодо місцезнаходження цих теракот, звернемося до архівних документів 1959 р. У них зазначено, що їхні уламки знайдено на різних глибинах у засипках двох підвальних приміщень при розкопках будівельного комплексу IV–II ст. до н. е. біля невеликого провулка, який спускався вниз по схилу від Східної вулиці агори. Так, у приміщенні № 1 голова Деметри лежала серед нижнього завалу черепиці біля південної стіни, калатос – на долівці, а частина бюста – у верхньому горизонті заповнення; в приміщенні № 2 так само на різних рівнях виявлено фрагменти теракоти, яка є повною реплікою першої, а фрагмент від третього аналогічного

¹² О-97/149, О-01/83, Наукові фонди ІА НАНУ.

¹³ Користуємось нагодою висловити щире подяку О. Г. Кузьміщеву за зроблені фотографії погруддя з експозиції НІАЗ «Ольвія».

погруддя – в одній з виборок стіни. Є. І. Леві у звіті зауважила, що навряд чи є випадковим місцезнаходження однакових теракот в одній споруді (Леві & Карасев 1959, арк. 46, 50, рис. 126, 141)¹⁴. Проте, наступні розкопки так і не дали нових артефактів для докладнішого висвітлення цього питання. В першій публікації дослідниця при розгляді різних матеріалів згадала лише два жіночі бюсти. На підґрунті 133 монет з головою Борисфена та Деметри, знайдених над долівкою і під час її очищення у приміщенні № 1, та інших джерел визначено торговельне призначення всієї будівлі, від якої частково збереглося п'ять підвалів (Леві 1964, с. 12–13, рис. 6, 8; Брашинский 1964, с. 286, 306–308).

При публікації теракот з розкопок Н. О. Лейпунської, П. Гульдагер Більде рішуче переглянула хронологію виробництва і застосування визначених нею «*Ariadne thymiateria*», хоча точну дату вона не встановила. За найпізнішими керамічними матеріалами з заповнень підвалів будинків ділянки НГС їх фрагменти продатовано приблизно серединою II ст. до н. е. На її думку, це узгоджується з тиміатерієм з агори, виявленим у будівлі, часткова руйнація якої відбулась під час нищівної пожежі у II ст. до н. е. Виявлені там мегарські чаші, опубліковані Є. І. Леві в той час, коли їх вважали ранішою продукцією, і спричинили дату так званого «київського бюста» III ст. до н. е. Після такого пояснення П. Гульдагер Більде взяла до уваги датування Ю. П. Зайцевим подібного тиміатерія, вірогідно, ольвійського походження, з Неаполя Скіфського 130–128 рр. до н. е. (з літ. див.: Guldager Bilde 2007, р. 124; 2010, р. 459).

Однак, такий порівняльний розгляд контекстів не узгоджується з наведеними П. Гульдагер Більде даними про знахідку «київського бюста» в приміщенні № 1 Східного торгового ряду, опублікованого 1956 р. (з літ. див.: Guldager Bilde 2007, р. 124; 2010, р. 460). Насправді цю теракоту, як вже зазначено вище, знайдено в 1959 р. при розкопках нового будівельного комплексу в підвалі № 1 разом з численними монетами з зображеннями Деметри і Борисфена, завдяки яким вона отримала відносну дату III ст. до н. е., яка не була спростована жодним з тих авторів, які так чи інакше її згадували. Більшість з 133 монет з цього комплексу – борисфени з диферентом ФІ датуються, за А. Н. Зографом, 290–270 рр. до н. е. (з літ. див.: Брашинский 1964, с. 286, 306–308). В нумізматичних виданнях пізнішого часу ці монети датовані у межах від останньої чверті IV ст. (Карышковский 2003, с. 169, 173–174, табл. XIII=A: 8–9), 320–310 рр. (Фролова & Абрамзон 2005, с. 89–90, № 798–820, табл. 49: 5–10, 50: 1–6) до 310–280 рр. до н. е. (Анохин 2011, с. 60, № 313). У цьому зв'язку варто відзначити, що найпізніші борисфени віднесені до 260–250-х рр. (Карышковский 2003, с. 173–174; Фролова & Абрамзон 2005, с. 109–117, № 1104–1251), а в цілому всі карбовані борисфени належали до 310–280 рр. до н. е. (Анохин 2011, с. 58–70, № 295–386). Отже, якщо враховувати нумізматичні джерела, то бюсти з коримбами з цих приміщень поблизу агори було виготовлено, гіпотетично, наприкінці IV – у першій третині III ст., але не пізніше середини III ст. до н. е.

Також важливими є закриті контексти, в яких виявлено лише два з п'яти фрагментів теракот з ділянки НГС, опублікованих П. Гульдагер Більде під назвою «*Ariadne thymiateria*». Перший уламок бюста походить з будинку III-2 з широким діапазоном дат, але не пізніше 230–200 рр. до н. е., враховуючи керамічний матеріал, зокрема родоські амфори (Guldager Bilde 2010, р. 459, 460, cat. P-171 B 389/87). Матеріали верхньої частини заповнення підвалу 389 у будинку III-2 (контекст 87), де було знайдено цей фрагмент, датуються здебільшого останньою чвертю V–III ст. до н. е. Ця будівля мала торговельне призначення або використовувалася для надання певного виду послуг мешканцям району (Kryžickij & Lejrunskaja 2010, р. 34, 64, 66).

¹⁴ Користуємось нагодою висловити щирі подяку Г. О. Станіціній за архівні матеріали.

Фрагмент голови від бюста (Guldager Bilde 2010, p. 459, 461, cat. P-174), який, на нашу думку, безумовно, належить до третього іконографічного типу, знайдено у підвалі 368 під кімнатою 278 в будинку III-3. За визначенням С. Д. Крижицького і Н. О. Лейпунської, під час другого будівельного періоду будинок III-3 складався з двох споруд, одна з яких була житлом, а інша, ймовірно, мала торговельне призначення. Підвал, наймовірніше, слугував для загальнопобутового використання. Супутні знахідки датуються III–II ст. до н. е. (контексти 105–106), хоча існує невелика кількість давніших і пізніших артефактів. Серед творів мистецтва привертає увагу теракота Афродіти на скелі (P-56) та мармурова статуетка Кібели I: (Q-2) (Kryžickij & Lejrunskaja 2010, p. 66–68, pl. 25: 2). З цього ж підвалу походить фрагмент пізньоархаїчної теракоти анонімної богині, що сидить на троні, яку найчастіше вважають Деметрою (з літ. див.: Guldager Bilde 2010, p. 446, cat. P-16, pl. 328: 16, note 1090).

Опубліковані Т. М. Шевченко невеликі фрагменти від чотирьох бюстів, виділеного нами варіанту А другого іконографічного типу, знайдено як у Верхньому (ділянки II і E7), так і в Нижньому (ділянка НГС) місті в житловій забудові (див. з літ.: Шевченко 2020, с. 50–51, кат. 2–5; Shevchenko 2020, p. 769–770, cat. 2–5).

Отже, з чотирьох реставрованих жіночих бюстів з коримбами та налобною тенією два (розкопки 1959 р.) знаходились у приміщеннях, які науковцями беззастережно вважаються торговельними, два інших (розкопки 1935–1936 рр.) – в будівлях, щодо яких висувалися різні припущення: громадське призначення, а пізніше – житлові будинки з крамничкою для продажу виготовлених у цьому районі теракот. Два фрагменти другого і третього іконографічного типу також походять з будівель торговельного або громадського призначення на ділянці НГС у Нижньому місті. Закриті контексти окремих ольвійських знахідок дають можливість датувати теракотові бюсти другого (варіант А) і третього іконографічного типів у межах III ст. до н. е. Опосередковано, це підтверджується й херсонеською фрагментованою головою (варіант Б), що за археологічним контекстом продатовано III ст. до н. е. Інша справа, що окремі з них могли використовувати упродовж певного, навіть тривалого часу, якщо теракота належала до родинного святилища і передавалася у спадок від одного до іншого покоління. Адже з наведених контекстів походять вироби не тільки елліністичного, але й класичного і, навіть, пізньоархаїчного періодів.

Щодо стилю даних теракот, який інколи використовували як певне підтвердження їх датування II ст. до н. е. (Guldager Bilde 2007, p. 124; 2010, p. 459), слід зауважити, що, на відміну від попереднього періоду класики з чітко визначеною еволюцією в її трьох етапах, мистецтво еллінізму має значні відмінності. В цей час стиль став предметом вибору художника, його смаку. Форма твору мистецтва тепер не завжди пов'язана з її функцією, цей вибір є прерогативою замовника (Stewart 1990, p. 15). На думку Дж. Полліта, елліністичний художник стає і постановником, і виконавцем якогось видовища, адже інтелектуальний клімат еллінізму став більш «ігровим» та театралізованим (Pollitt 2009, p. 7). Художня мова мистецтва тепер відповідала новим потребам, новим замовникам і новим предметам зображення (Smith 1991, p. 18). Саме ці зміни не тільки в мистецтві, але й загалом в культурі елліністичної ойкумени спричинили виникнення і в ольвійських майстернях нових як за формою, так і за іконографією творів коропластики.

Функції теракотових бюстів з коримбами

Зазначимо, що поза межами нової атрибуції теракотових бюстів, запропонованої П. Гульдагер Більде, залишався один з оригінальних і найвиразніших аксесуарів богині – широко відкрита конусоподібна чашечка на голові, щодо функціонального застосування якої значно раніше неодноразово висловлювались науковці. З-поміж перших – чаша для

узливання, що є одним з найпоказовіших суджень стосовно популярності культів з використанням статуєток місцевого виробництва, насамперед бюстів Деметри в калатосі, в III ст. до н. е. (Кобылина 1970, с. 11; Штітельман 1977, с. 13, фото 149). А. С. Русяєвою було висловлено припущення без коментарів, що її могли наповнювати плодами чи насінням на кшталт калатоса або керноса (чаші) для вотивних дарунків богині – покровительці землеробства (Русяєва 1982, с. 60, 148). Щоправда, ґрунтовніше цими питаннями ніхто з дослідників у той час не займався. Радикальніша позиція лише в останні десятиліття висловлена окремими авторами, які на прикладі бюста Деметри з експозиції МА ІА НАНУ почали ідентифікувати її за тими чи іншими аналогіями з тиміатерієм, де саме чашечка могла слугувати ємністю для розкурювання пахучих речовин та отримання ароматного диму під час проведення релігійних ритуалів¹⁵.

Насамперед було визначено дещо схожу за окремими ознаками теракоту Деметри з Гермонасси, зображену в вінку з листя, з двома кулястими коримбами над лобом і по одному з боків (Іл. 9). До потилиці богині кріпилася курильниця у вигляді чашечки-розтруба, від якої вціліла лише основа. Вказана теракота фанагорійського виробництва III ст. до н. е. належить до місцевого індивідуального іконографічного типу бюста Деметри, абсолютних аналогій якому не знайдено. Всі риси немолодої жінки з пухким обличчям і товстою шиєю з поздовжніми зморшками відповідають образу богині як покровительки родючості. Подібні

Іл. 9. Протома богині у вінку з коримбами. Гермонасса. Музей образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна, інв. № Ф1519 (за Финогонова 1992).

теракоти знайдено в античних містах Північного Причорномор'я, однак вони виконані в традиціях елліністичного трактування жіночого божества (Финогонова 1992, с. 264–265, рис. 10). Оскільки С. І. Фіногорова відзначила лише дві публікації (Леви 1964, с. 16, рис. 8; Русяєва 1979, с. 53, рис. 29: 3), то, згідно з ними, йшлося вже про добре відомий бюст Деметри з МА ІА НАНУ, який слугував для візуального відновлення форми чашечки на теракоті з Гермонасси. Разом з цим, авторка, зіставивши гермонаське погруддя Деметри з так званими квітковими бюстами з елліністичних Сіракуз і Південної Італії, вперше ідентифікувала її як курильницю, а також доєднала до такої ж релігійної практики і ольвійський бюст цієї богині, попри відсутність в обох чашах відповідних ознак горіння пахощів. Лише через десять років цю атрибуцію підтримала А. К. Коровіна. Важливо, що протому Деметри з посудинкою-курильницею на голові знайдено в районі розташування монументального архітектурного комплексу з залишками від кам'яного

чотирикутної форми жертовника зі спаленими кістками птахів та дрібної рогатої худоби, ще

¹⁵ Термін тиміатерій походить від давньогрецького дієслова *thymiao* – курити, спалювати яку-небудь пахучу речовину, від нього також і *thymiata* – куріння і паління ароматів. Найдавніша історична згадка про давньогрецький прилад для розкурювання ароматних речовин (*thymieterion* – назва в іонійському діалекті) датується V ст. до н. е. і належить Геродоту (Herod. IV, 162, 8–10). В літературних джерелах IV–I ст. до н. е. відзначено загальногрецьку назву *thymiaterion* – тиміатеріон (наприклад, див.: Thukid. VI, 46, 3; Andokid. IV, 29; Demosth. XXIV, 183; Diod. Sic. II, 9, 7–9; XIII, 3, 1–3). Ця назва увійшла і в західноєвропейські та слов'янські мови, разом з перекладом – курильниця, кадилиця, кадило. Тиміатерії використовували тільки при застосуванні вогню, найчастіше жарини або розжарених дрібних камінців чи гальки. Вони не мали канонічних форм і розмірів (з літ. детальніше див.: Wigand 1912; Zaccagnino 1998; Русяєва 2019).

одним фрагментом ніжки жертовного стола. За її припущенням, вони належали до святилища чи храмової будівлі Деметри, яке функціонувало до пізньоелліністичного часу. На користь цього свідчать три присвятні аттичні чорнолакові посудини середини IV ст. до н. е. з початковими літерами імені Деметри (див. з літ.: Коровина 2002, с. 57–58, 115, рис. 28, табл. 23: 3). Попри цю атрибуцію, зовнішність богині з натуралістично переданими рисами та археологічний контекст Т. М. Шевченко вважає: «Фіміатерій з Гермонаси – ще одне підтвердження трактування образів у ліпних вінках з листя і плодів як атрибуту учасників культу Діоніса. Якщо 1992 р. ця теракота була інтерпретована як Деметра (Финогенова 1992, с. 264–266), то 2002 р. вже «можливо Деметра» з інтерпретацією чаші на голові вже не як кошика, а як фіміатерія (Коровина 2002, с. 115)» (див. з літ.: Шевченко 2020, с. 44–45; Shevchenko 2020, р. 765).

І. Б. Романо – американська дослідниця теракот з міста Гордіон (Фрігія) 1995 р. також звернула увагу на ольвійський бюст Деметри при зіставленні з квітковими тиміатеріями пізньофрігійського / елліністичного періоду. За її припущенням, екземпляри з Гордіона є унікальними витворами місцевої майстерні коропластики. Функції їх не були просто декоративними: це – домашні святини і курильниці. До останніх належать бюсти та уламки квіток, на яких помітні сліди горіння від спалювання благовонної речовини. Отже, авторка правильно розуміла значення терміна тиміатерій. Але для порівняння без коментарів нею наведено жіночі бюсти з контейнерами різних форм на головах з найвіддаленіших один від одного регіонів: екземпляр кінця V ст. до н. е. з Галікарнаса; пунічні бюсти Деметри (?) з Карфагена; бюст-тиміатерій «Деметри» з Ольвії першої половини III ст. до н. е. (з покликанням: Russyaeva 1982, р. 60, no. 24; SAI 1970: 41, no. 22, pl. 13: 2); екземпляри кінця III–II ст. до н. е. з острова Файлака (Ікарос) в Кувейті; а також серію тиміатерій IV–III ст. до н. е. з квітковими завершеннями з Південної Італії та Сицилії тощо. Нижче ще раз відзначено, що так званий бюст тиміатерій Деметри з Ольвії («the so-called Demeter bust thymiaterion from Olbia») мав прикріплену до голови просту чашу (з літ. див.: Romano 1995, р. 17–18).

Отже, щодо ольвійської теракоти ні перше, ні друге трактування І. Б. Романо не є достовірними, адже в жодному з посилань мова не йшла про подібний засіб для отримання ароматного диму, а сама дослідниця не відзначила, що це її особиста інтерпретація. У зіставленні з квітковими чашами на різнотипових жіночих головах нею не згадані інші тлумачення про практичне застосування простої чашечки, принагідно не наведено власного розуміння атрибуції богині, а головне не пояснено, чому без жодних слідів вогню ольвійський бюст поставлено в один ряд із флористичними тиміатеріями, які є зовсім іншою категорією теракотових зображень. Визначивши унікальність бюстів з фрігійського Гордіона, І. Б. Романо не помітила, що, на відміну від них, ольвійську богиню наділено не орієнтальними, а суто еллінськими іконографічними рисами і кількома своєрідними атрибутами. Крім того, Ольвія – це еллінський поліс, тому виготовлену місцевими коропластами оригінальну теракоту навряд чи доцільно без належних пояснень ставити в один ряд з флористичними бюстами з регіонів, заселених фрігійцями, персами, єгиптянами, фінікійцями (пунійцями), етрусками, сикулами, італіками та іншими місцевими етносами¹⁶.

¹⁶ За римською традицією фінікійці іменуються пунійцями. Корінні народи Сицилії, Сардинії, Північної Африки та Іспанії здавна займалися сільським господарством. Завдяки цим обставинам вони не могли відчувати недовіру до грецьких суто аграрних культів і, можливо, запозичили їх окремі елементи значно раніше офіційного їх введення в Карфагені в 396 р. до н. е. (Diodor. Sic. XIV, 70; 77). Зростання їх популярності в пунічному середовищі зумовлено низкою факторів, одним з яких було «суспільне заохочення» віри в аграрні божества, що відповідало цілеспрямованій політиці Карфагенської держави у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів. Тому різні теракотові фігурки, що мають причетність до міфів і ритуалів Деметри («demetriaka»), зображення жриць і тиміатерій знайшли поширення на всіх названих територіях. Ці прості художні форми стали ефективним

З розкопок Неаполя Скіфського походить подібний до ольвійських бюстів (підваріант Aa) екземпляр, який Ю. П. Зайцев визначив як тиміатерій, хоча так само без належного обґрунтування. Спершу він відзначив, що у підгоризонті E1 (пожежа 1 – 137–130 рр. до н. е.) в керамічному комплексі знайдено голову фігурного теракотового тиміатерія у вигляді півфігури Деметри з поліхромним розписом, а під її рисунком – ще коротший підпис: фрагмент фігурного тиміатерія у вигляді півфігури Деметри (Зайцев 2003, с. 14, рис. 24: 9). Судячи з усього, автор не сумнівався щодо імені богині, культ якої набув популярності в Неаполі Скіфському.

Однак, саме П. Гульдагер Більде приділила найбільшу увагу ольвійським бюстам, ідентифікувавши їх, щоправда, умовно як тиміатерії (*thymiateria*), бо їхні ємності могли слугувати для горіння ладану, тиміаму («for burning incense»), водночас резонно зазначивши, що оскільки в них слідів вогню не простежено, то, можливо, їх використовували й з іншою метою¹⁷. Для підтримки свого трактування як «*Ariadne thymiateria*» наведено окремі публікації про флористичні типи у слід за І. Б. Романо, що провела гарну дискусію при вивченні теракот з розкопок Гордіона II, з покликанням на так званий тиміатерій з Ольвії, з київської музейної експозиції. Проте залишилось без пояснень, яких конкретно питань стосувалась така дискусія, чому ім'я Деметри не зазнало змін та чи не І. Б. Романо сприяла її власному визначенню ольвійських бюстів як тиміатеріїв, котрі в жодному з аспектів дійсно ніколи не були предметом якого-небудь окремого вивчення (Guldager Bilde 2007, р. 119–126; 2010, р. 458–461).

Тож заслуговує на увагу той факт, що крім С. І. Фіногенової та І. Б. Романо, найвірогідніше, Ю. П. Зайцеву належить пріоритет у досить впевненій атрибуції бюста Деметри саме як тиміатерія, хоча точно невідомо, завдяки яким спостереженням, оскільки уламки від нього знайдені в Неаполі Скіфському у шарі від пожежі, внаслідок чого на них могли залишитись відповідні сліди.

Т. М. Шевченко, підтримуючи атрибуцію П. Гульдагер Більде, також неодноразово звертала увагу на відсутність характерних для тиміатеріїв слідів горіння. На її думку, це пояснюється наливанням у відкриту чашу ефірної олії «для отримання пахоців протягом тривалого часу» (див. з літ.: Шевченко 2015, с. 55; 2020, с. 42–43; Shevchenko 2015, р. 2; 2020, р. 763–764). З цієї точки зору, висловимо кілька зауважень. Ці грубі без міцного лощення теракотові чаші – не кращі ємності для наливання будь-якої рідини, особливо коштовних крапель ефірних олій, які б дуже швидко випаровувалися унаслідок конусоподібної форми з широкими вінцями за відсутності кришок з мініатюрними наскрізними отворами, характерними для типових керамічних тиміатеріїв. З цією метою доречнішим було б

проявом релігійного світогляду і греків, і пунійців. Вірогідно, завдяки співіснуванню грецьких і семітських народів божественні фігури Деметри і Кори поступово стали частиною пунічної релігії (Peri 2006, р. 145–154).

¹⁷ Тиміатерні функції разом із цим проілюстровано фрагментованими теракотами двох бичків, на головах яких начебто були чаші: в одній з них відсутні залишки горіння, а в іншій – внизу помітні тріщини (Guldager Bilde 2010, р. 461). У зіставленні з ними, але без жодних коментарів, згадано боспорську курільницю I ст. до н. е., яку варто стисло охарактеризувати. Цю оригінальну поліхромну теракотову голову бика (висотою 14,7 см) з ліпними сонячними дисками на довгих рогах знайдено в святилищі резиденції Хрисаліска на Таманському півострові разом з комплексом теракот багатьох божеств та різних персонажів. На голові – ліпна глибока чашечка типу широкого конусоподібного калатоса з чотирикутним отвором зі слідами горіння, що декорована зображеннями сонячного диска над дугою півмісяця (Соколовський 1976, с. 38–39, 93–108, рис. 27, 48, 55–58; Сапрыкин 2009, с. 384–386, 390; Журавлев & Ильина 2002, с. 73, кат. 270). Отже цей тиміатерій з солярно-лунарними символами є відображенням зовсім іншого культурно-релігійного світогляду населення, який склався на основі традиційного для того часу синкретизму боспорських і греко-анатолійських релігійних вірувань (Сапрыкин 2009, с. 394), що навряд чи знайшло відображення в Ольвії. Теж сумнівними без належних коментарів виглядають наведені публікації квіткових тиміатеріїв з Мірмекія, Тіритакі, Аміса та загалом Середземномор'я, які не мають нічого спільного з ольвійськими бюстами (з літ. див. і пор.: Guldager Bilde 2007, р. 124–125; 2010, р. 459–460).

використання кераміки з лаковим або іншим міцнішим і щільнішим покриттям та набагато вужчим горлом.

Сумнівним є припущення про майже масовий характер не стільки виготовлення, скільки застосування в Ольвії упродовж III–II ст. до н. е. різноманітних теракот з чашечками на головах для випаровування в них ефірних олій під час відправлення різних домашніх культів (Шевченко 2018). Вартість кількох крапель довізної ефірної олії значно перевищувала ті достатньо грубі, ремісничого характеру витвори ольвійських коропластів, куди її нібито наливали. Адже не даремно ці пахощі розливали саме у мініатюрні посудинки, у тому числі фігурні, які самі по собі вже часто були витворами мистецтва зі скла, коштовних металів, каміння і дешевої кераміки. Починаючи з архаїчного періоду різноманітні аромати належали до найцінніших і найдорожчих продуктів торгівлі у багатьох регіонах Середземномор'я. Отже, їх могли використовувати тільки найбагатші громадяни давньогрецьких полісів, у тому числі ольвіополіти (див. з літ.: Русяєва 2019, с. 20–24). Ольвійські теракотові бюсти з чашечкою на голові, попри їх унікальну іконографію, все ж таки не належали до високохудожніх творів мистецтва, що засвідчує і їх ремісничий характер виготовлення, і квартали з мешканцями середнього достатку, де їх виявлено.

Т. М. Шевченко наголошує, що «грубо долиплена чаша на ольвійських погруддях є не головним убором чи атрибутом, а функціональною частиною фіміатерія» (наприклад див. з літ.: Шевченко 2020, с. 43; Shevchenko 2020, р. 763). Це визначення викликає заперечення, адже аналогічні за формою прилади, в яких відсутні залишки золи, вугілля, зотлілих речовин, тріщин, кіптяви, сажі від горіння, а головне, наскрізні спеціальні отвори для виходу диму, дослідники найчастіше атрибутують як вотивні пам'ятки, а також псевдотиміатерії, тому що їх не застосовували за прямим призначенням (наприклад див.: Zaccagnino 2001, р. 174–183; Battiloro & Di Lieto 2005, р. 153–154; Di Lieto 2005, р. 374; Русяєва 2019, с. 14, іл. 5: 1).

При досить впевненій ідентифікації зазначених бюстів як тиміатеріїв відсутні будь які згадки про такі поширені в Ольвії, набагато дешевші і безпечніші для носіння курильниці на високих ніжках з конусоподібними чашечками і такої ж форми підставками. Адже їх використовували на тій же ділянці НГС у житлах, про які П. Гульдагер Більде писала, датуючи за археологічними контекстами уламки бюстів як тиміатерії. Зокрема на ділянці НГС знайдено фрагменти від восьми подібних тиміатеріїв першої половини III ст. до н. е. (Karjaka 2010, р. 321, cat. H-199–H-207, pl. 252–253). Окрім того у цьому житловому кварталі зафіксована практика використання довізних пізньоелліністичних аттичних чорнолакових тиміатеріїв із накладним розписом у стилі «західного схилу» («West Slope») (Handberg & Hjarl Petersen & Guldager Bilde & Højberg Bjerg & Samojlova 2010, р. 232, cat. Da-377, pl. 128), а також фракійських ліплених товстостінних глечикоподібних тиміатеріїв, які відомі за знахідками й на інших ділянках в Ольвії (див. з літ.: Gavriljuk 2010, р. 346–347, 354, cat. K-134–K-135, pl. 269).

До того ж з віддаленої від центру ділянки И із залишками будинків мешканців середнього достатку, ремісників і торговців, де було знайдено три вищерозглянуті бюсти, походять шістнадцять керамічних тиміатеріїв III ст. до н. е. (Зайцева 1997, с. 46). Загалом же К. І. Зайцевою опубліковано близько 60-ти маленьких культових переважно конусоподібних чашечок на високій ніжці (висотою 6–10 см) ольвійського виробництва цього часу. Звісно, з урахуванням нових знахідок їх кількість тепер значно більша. Подібні посудинки виготовлялися в багатьох областях античної ойкумени, в тому числі і в містах Північного Причорномор'я (Зайцева 1997, с. 38–53, табл. 1–3, 7–8). На підставі відповідних отворів, тріщин, залишків кіптяви і жарини в ольвійських чашечках вважається, що вони переважно використовувались для розкурювання ароматних речовин. Всередині окремих вотивних чашечок-вівтариків виявлено залишки білої та червоної фарби: остання, за припущенням

науковиці, символізувала вогонь: пахучі речовини не лише спалювались в них, але й покладені разом з нею, видихали аромат упродовж тривалого часу (Зайцева 1997, с. 51), що, звісно, було більш притаманним для ароматниць. Водночас не виключено, що їх використовували й з практичною метою для розтирання фарб, оскільки чимало чашечок мало кольорові розписи по білому ангобу.

Зважаючи на схожість форми конусоподібних чашечок та певну взаємозалежність їх виробництва в один і той же хронологічний проміжок часу можна припустити, що ольвійські коропласти під впливом гончарів виготовили незначну кількість теракотових бюстів з чашечкою на голові, які порівняно з посудинками на високих ніжках не користувались попитом в ольвіополітів. У цьому сенсі варто знову згадати про чотири реставровані бюсти богині, які дають цілісне уявлення щодо їх форми та іконографії, та походять з торгових приміщень з підвалами на ділянці И та у провулку на схід від агори. Якщо це так, то цілком можливо, що вони не були куплені і разом з непроданим посудом, серед якого збереглися й цілі екземпляри, дійшли до наших часів (Леви 1964, с. 12–13; 1985, с. 47–48). З цієї точки зору передчасно вважати, що тиміатерні бюсти використовувались лише для приватного шанування Діоніса в домашніх святилищах Ольвії пізньоелліністичного часу (Guldager Bilde 2007, p. 125; Шевченко 2020, с. 48; Shevchenko 2020, p. 769).

Насамкінець, слід підкреслити, що дослідники досить часто пропонують і суб'єктивні трактування розглядуваних бюстів задля наукової новизни попри відсутність достовірних даних, особливо щодо терміна «тиміатерій». При їх ототожненні з таким практичним засобом не враховується, що він повинен мати для надходження повітря невеликі наскрізні отвори на стінках посудин та кришках для розсіювання диму. В чашечках на теракотових бюстах не зафіксовано ні будь-яких слідів від спалювання ароматних речовин, ні належних отворів, ні тим паче слідів тривалого випаровування ефірних олій, які нібито туди наливали. На відміну від них численні керамічні та ліпні тиміатерії, які в елліністичний період виготовлялися ольвійськими майстрами, наділені всіма необхідними елементами (Зайцева 1962; 1997; 2000). У порівнянні з теракотами вони набагато зручніші та надійніші для перенесення і тримання в руках під час релігійних і поховальних обрядів. За порівняно значної кількості таких засобів ольвіополіти навряд чи потребували б доповнення у вигляді значно дорожчих, а разом з цим непристосованих для обрядів з розкурюванням речовин в чашечці на голові найпопулярнішої та найшанованішої богині, в давньогрецьких релігійних ритуалах і практиках якої слугували зовсім інші види тиміатеріїв (Zaccagnino 1998; Русяєва 2020, с. 136–137). Судячи зі сказаного, авторів нового трактування теракотових бюстів богині не цікавило те, що на жодному з уламків не збереглося будь-яких слідів від розкурювання – надійного джерела для визначення тиміатеріїв та чи практично вони були пристосовані для відповідних обрядів. Поза межами їх уваги залишилися багатогранний міфологічно-родинний та релігійний взаємозв'язок Деметри, Персефони і Діоніса, надзвичайно велика популярність культу головної покровительки хліборобства в Ольвії, її оригінальний образ у вигляді немолодої жінки-матері, створений місцевими майстрами монет та коропластами з особливими атрибутами.

Висновки

В першій, з двох запланованих статей, на підставі сукупності матеріалів розроблено типологію ольвійських теракотових бюстів жінки з унікальними атрибутами: конусоподібною чашею на голові, коримбами у зачісці, тенією на лобі та рослинним декором. Загалом виділено три іконографічних типи. До першого і третього зараховано по одному екземпляру. Другий іконографічний тип – найчисленніший, складається з двох варіантів. Варіант А –

включає одинадцять екземплярів з розкопок Ольвії різних років, у тому числі чотири повністю відреставровані теракотові бюсти з зазначеними вище іконографічними атрибутами. Гіпотетичний підваріант Аа – голова від подібного бюста з розкопок Неаполя Скіфського. Варіант Б – представлено одним фрагментом із Херсонеса Таврійського.

Маємо підстави вважати, що теракоти всіх трьох іконографічних типів виготовлено у III ст. до н. е. На користь такої думки свідчить хронологія закритих контекстів, в яких знайдено близько половини з них, у тому числі теракотові бюсти, що в цілому датуються в межах III ст. до н. е. Певна частина з них походить з будівель торговельного призначення, а не виключно житлових будинків, як наголошували окремі науковці. Найпізніший час ритуального використання цих погрудь, наймовірніше, у домашніх святилищах – середина II ст. до н. е.

Припускаємо, що форма чашечки на голові теракотових бюстів жінки виготовлена ольвійськими майстрами під впливом місцевих керамічних тиміатеріїв у формі конусоподібної чаші на високій ніжці III ст. до н. е. Враховуючи відсутність у чашах на бюстах будь-яких слідів кіптяви і практичного використання як тиміатеріїв, вважаємо, що ці оригінальні теракотові вироби мали вотивне призначення. Наливання у грубу широко відкриту чашу ефірної олії є сумнівним з огляду на дуже високу ціну цих ароматів, місця знахідок у кварталах, де мешкали ремісники і торгівці середнього достатку, фактуру теракоти, відсутність належного покриття та кришок з отворами. Форма і розмір чаші, білий ангоб на її внутрішніх стінках, рослинний декор на жіночій голові дозволяє припускати, що в неї могли класти невеличкі плоди чи насіння. Відповідно до такого використання ці бюсти слугували вотивами, псевдотиміатеріями або своєрідними ароматницями для сухих квітів чи пахучих рослин.

Список джерел та літератури

- АНОХИН, В. А., 1977, *Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в. н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- АНОХИН, В. А., 2011, *Античные монеты Северного Причерноморья: Каталог*. Киев: Издательский дом «Стилос».
- БЕЛОВ, Г. Д., 1938, *Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935–36 гг.* Симферополь: Крымиздат.
- БРАШИНСКИЙ, И. Б., 1964, Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 гг. В: Гайдукевич В. Ф., ред., *Ольвия. Теменос и агора*. Москва & Ленинград: Наука, 285–313.
- ЖУРАВЛЕВ, Д. В. & ИЛЬИНА, Т. А., 2002, Терракотовые статуэтки. В: Журавлев Д. В., ред., *На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского*. Москва: Государственный исторический музей, 61–75.
- ЗАЙЦЕВ, Ю. П., 2003, *Неаполь Скифский (II в. до н. э. – III в. н. э.)*. Симферополь: Универсум.
- ЗАЙЦЕВА, К. И., 1962, Местная керамика Ольвии эллинистического времени (курильницы и амфоры). *Труды Государственного Эрмитажа*, VII, 184–206.
- ЗАЙЦЕВА, К. И., 1997, Культовые чаши V–I веков до н. э. из Северного Причерноморья. *Труды Государственного Эрмитажа*, XXVIII, 38–53.
- ЗАЙЦЕВА, К. И., 2000, Лепные чаши на ножках конца VII–I вв. до н. э. в Северном Причерноморье. Часть первая. *Археологические вести*, 7, 140–153.
- КАРЫШКОВСКИЙ, П. О., 2003, *Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. – IV в. н. э.)*. Одесса: А. С. Фридман.
- КОБЫЛИНА, М. М., 1970, Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья. В: *Свод археологических источников*, Г1–11, I. Москва: Наука, 6–22.

- КОБЫЛИНА, М. М., 2002, *Гермонасса: античный город на Таманском полуострове*. Москва: ГМИИ им. А. С. Пушкина.
- КУЛЬТУРА..., 1983, *Культура и искусство Причерноморья в античную эпоху*. Выставка из собраний музеев Болгарии, Румынии и Советского Союза. Каталог выставки. Москва: Советский художник.
- КРЫЖИЦКИЙ, С. Д., 1971, *Жилые ансамбли древней Ольвии. IV–II вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- КРЫЖИЦКИЙ, С. Д. & ЛЕЙПУНСКАЯ, Н. А., 1997, *Ольвия. Раскопки, история, культура*. Николаев: Возможности Киммерии.
- ЛЕВИ, Е. И., 1964, Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951–1960 гг.). В: Гайдукевич В. Ф., ред., *Ольвия. Теменос и агора*. Москва & Ленинград: Наука, 5–26.
- ЛЕВИ, Е. И., 1985, *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.
- ЛЕВИ, Е. И. & КАРАСЕВ, А. Н., 1959, *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1959 г.* Науковий архів ІА НАН України, фонд 64, 1959/116.
- ЛЕВИ, Е. И. & СЛАВИН, Л. М., 1970, Описание терракот ольвийской агоры. В: *Свод археологических источников*. Вып. Г1–11, I, Москва: Наука, 38–42.
- МЕЗЕНЦЕВА, І., 2016, Теракоти з розкопок Ольвії у колекції НМІУ (за матеріалами експозиції). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, 55–60.
- РУСЯЕВА, А. С., 1979, *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Киев: Наукова думка.
- РУСЯЕВА, А. С., 1982, *Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI–I вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.
- РУСЯЄВА, М. В., 2019, Основні відомості про давньоеллінські фіміатерії та їх призначення. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*, 2(8), 5–33. DOI: <http://doi.org/10.17721/2519-4801.2019.2.01>
- РУСЯЄВА, М. В., 2020, Ранньоелліністичний рельєф з зображенням тиміатерія з Пантикапея. В: *Від античності до християнства. Збірник наукових статей, присвячений 70-річчю Віталія Михайловича Зубаря*. Київ: Інститут археології НАНУ, 2020, 123–144.
- САПРЫКИН, С. Ю., 2009, *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*. Москва: Триумф принт.
- СЛАВИН, Л. М., 1940, Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. В: Жебелев С. А., ред., *Ольвия*. Киев: Издательство Академии наук УССР, 9–82.
- СЛАВИН, Л. М., 1941, Ольвийские городские кварталы северо-восточной части Верхнего города. *Советская археология*, 7, 292–307.
- СОКОЛЬСКИЙ, Н. И., 1976, *Таманский толос и резиденция Хрисалиска*. Москва: Наука.
- ФИНОГЕНОВА, С. И., 1992, Терракоты Гермонассы (по материалам раскопок 1968–1981). В: Молок Д. Ю., ред., *Археология и искусство Боспора. Сообщения Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина*, 10, 257–283.
- ФРОЛОВА, Н. А. & АБРАМЗОН, М. Г., 2005, *Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог*. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН).
- ФРОЛОВА, Н. А. & АБРАМЗОН, М. Г., 2014, *Античные монеты и свинцовые тессеры Херсонеса Таврического в собрании Государственного исторического музея: Каталог*. Москва: РИОР: ИНФРА-М. DOI: www.dx.doi.org/10.12737/3663
- ХУДЯК, М. М., 1940, Терракоты. В: Жебелев С. А., ред., *Ольвия*. Киев: Издательство Академии наук УССР, 85–103.
- ШЕВЧЕНКО, А. В., 2016, *Терракоты античного Херсонеса и его ближней сельской округи*. Симферополь: Наследие тысячелетий.

- ШЕВЧЕНКО, А. В. & КОСТРОМИЧЕВА, Т. И., 1986, Деметра и Кора Персефона в коропластике Херсонеса. В: Анохин В. А., ред., *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры*. Киев: Наукова думка, 77–86.
- ШЕВЧЕНКО, Т. М., 2015, Ольвійські погруддя-фіміатерії. В: *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Материалы. Харків: ООО «НТМТ», 54–58.
- ШЕВЧЕНКО, Т. М., 2016, Елліністичні глиняні півфігури з Ольвії. *Археологія і давня історія України*, 18 (1), 43–50.
- ШЕВЧЕНКО, Т. М., 2018, Теракоти-фіміатерії у домашніх святилищах Ольвії. В: *Forum Olbicum II. Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії)*. Матеріали міжнародної археологічної конференції. 4–6 травня 2018 р. Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 42–44.
- ШЕВЧЕНКО, Т. М., 2019, Гібридні теракоти: нетипові погруддя-фіміатерії в Ольвії. В: *Laurea III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харків: ООО «НТМТ», 34–38.
- ШЕВЧЕНКО, Т. М., 2020, Погруддя-фіміатерії та культ Діоніса в Ольвії. *Археологія*, 1, 39–56. DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.039>.
- ШТИТЕЛЬМАН, Ф. М., 1977, *Античне мистецтво*. Київ: Мистецтво.
- BATTILORO, I. & DI LIETO, M., 2005, Oggetti votivi e oggetti rituali: terracotte figurate e thymiateria nel santuario di Torre di Satriano. In: M. Osanna & M. L. Nava, eds. *Lo spazio del rito. Santuari e culti in Italia meridionale tra indigeni e greci*. Suppl. I. Bari: Edipuglia, 141–155.
- DI LIETO, M., 2005, Thymiateria. In: M. Osanna & M. M. Sica, eds. *Torre di Satriano I. Il santuario Lucano*. Vol. 1. Osanna Edizione, 357–387.
- GAVRILJUK, N. A., 2010, Handmade pottery. In: N. A. Lejpuskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 335–354, vol. 2: plates, 262–269.
- GULDAGER BILDE, P., 2007, Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. В: *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок*. Материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2, 119–126.
- GULDAGER BILDE, P., 2010, Terracottas. In: N. A. Lejpuskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 439–463, vol. 2: plates, 326–344.
- HANDBERG, S. & HJARL PETERSEN, J. & GULDAGER BILDE, P. & HØJBERG BJERG, L. M. & SAMOJLOVA, T. L., 2010, Glossed pottery. In: N. A. Lejpuskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 185–260, vol. 2: plates, 98–152.
- KARJAKA, A.V., 2010, Redware pottery. In: N. A. Lejpuskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 305–323, vol. 2: plates, 218–258.
- KRYŽICKIJ, S. D. & LEJPUNSKAJA, N. A., 2010, Building remains and accompanying finds, 6th – 1st century BC. In: N. A. Lejpuskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 27–101, vol. 2: plates, 1–48.
- PERI, C., 2006, Demetra e Core nella religione punica. In: G. Regalzi & C. Peri, eds. *Mutuare, interpretare, tradurre: storie di culture a confronto: atti del 2°Incontro «Orientalisti»* (Roma, 11–13 dicembre 2002). Roma: Università degli studi La Sapienza, 145–154.
- POLLITT, J. J., 2009, *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

- ROMANO, I. B., 1995, *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. The Gordion Special Studies, II. University Museum Monograph, 86. Philadelphia: University Museum.
- SHEVCHENKO, T., 2015, Bust Thymiateria from Olbia Pontike, *Les Carnets de l'ACoSt* [Online], 13, DOI: <https://doi.org/10.4000/acost.582>
- SHEVCHENKO, T., 2020, Bust Thymiateria and Cult of Dionysus in Olbia. In: V. Keleş, ed. *Propontis ve Çevre Kültürleri Propontis and Surrounding Cultures*. Parion Studies III. İstanbul: Ege Yayinlari, 761–776.
- SMITH, R. R. R., 2005, *Hellenistic Sculpture*. London: Thames & Hudson.
- STEWART, A. F., 1990, *Greek Sculpture: An Exploration*. New Haven & London: Yale University Press. Vol. I: Text.
- WIGAND, K., 1912, *Thymiateria*. Bonn: C. Georgi.
- ZACCAGNINO, C., 1998, *Il thymiaterion nel mondo greco: analisi delle fonti, tipologia, impieghi*. Studia archaeologica 97. Roma: L'erma di Bretschneider.
- ZACCAGNINO, C., 2001, Acquisizione di elementi allogeni presso gli Enotri. Il caso dei thymiateria. *Florentia*, I, 145–198.

References

- ANOKHIN, V. A., 1977, *Monetnoe delo Khersonesa (IV v. do n. e. – XII v. n. e.)* [The coinage of Chersonese]. Kyiv: Naukova dumka.
- ANOKHIN, V. A., 2011, *Antichnye monety Severnogo Prichernomoria: Katalog* [Ancient Coins of the North Black Sea Region: A Catalogue]. Kiev: Izdatelskii dom «Stilos».
- BATTILORO, I. & DI LIETO, M., 2005, Oggetti votivi e oggetti rituali: terracotte figurate e thymiateria nel santuario di Torre di Satriano. In: M. Osanna & M. L. Nava, eds. *Lo spazio del rito. Santuari e culti in Italia meridionale tra indigeni e greci*. Suppl. I. Bari: Edipuglia, 141–155.
- BELOV, G. D., 1938, *Otchet o raskopkakh v Khersonese za 1935–36 gg.* [Report on the excavations of Chersonese in 1935 and 1936]. Simferopol: Krymizdat.
- BRASHINSKII, I. B., 1964, Kompleks krovelnoi cherepitsy iz raskopok olviiskoi agory 1959–1960 gg. [A Complex of Roof Tiles from the Excavations of the Olbian Agora 1959–1960] In: V. F. Gaidukevich, ed. *Olviia. Temenos i agora*. Moskva & Leningrad: Nauka, 285–313.
- DI LIETO, M., 2005, Thymiateria. In: M. Osanna & M. M. Sica, eds. *Torre di Satriano I. Il santuario Lucano*. Vol. 1. Osanna Edizione, 357–387.
- FINOGENOVA, S. I., 1992, Terrakoty Germonassy (po materialam raskopok 1968–1981) [Terracottas from Hermonassa. Excavations of 1968–1981]. In: D. Iu. Molok, ed. *Arkheologiya i iskusstvo Bospora. Soobshcheniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv im. A. S. Pushkina*, 10, 257–283.
- FROLOVA, N. A. & ABRAMZON, M. G., 2005, *Monety Olvii v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia. Katalog* [Coins of Olbia in the collection of the State Historical Museum: Catalogue]. Moskva: «Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia» (ROSSPEN).
- FROLOVA, N. A. & ABRAMZON, M. G., 2014, *Antichnye monety i svintsovyie tessery Khersonesa Tavricheskogo v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia: Katalog*. [The ancient coins and plumbum tesserae of ancient Tauric Chersonesus in the collection of the State Historical Museum: Catalogue]. Moskva: RIOR: INFRA-M. DOI: www.dx.doi.org/10.12737/3663
- GAVRILJUK, N. A., 2010, Handmade pottery. In: N. A. Lejpuskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 335–354, vol. 2: plates, 262–269.
- GULDAGER BILDE, P., 2007, Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. In: *Bosporskii fenomen: sakralnyi smysl regiona, pamiatikov, nakhodok. Materialy*

- Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, 119–126.
- GULDAGER BILDE, P., 2010, Terracottas. In: N. A. Lejpunskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 439–463, vol. 2: plates, 326–344.
- HANDBERG, S. & HJARL PETERSEN, J. & GULDAGER BILDE, P. & HØJBERG BJERG, L. M. & SAMOJLOVA, T. L., 2010, Glossed pottery. In: N. A. Lejpunskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 185–260, vol. 2: plates, 98–152.
- KARJAKA, A.V., 2010, Redware pottery. In: N. A. Lejpunskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 305–323, vol. 2: plates, 218–258.
- KARYSHKOVSKIJ, P. O., 2003, Monetnoe delo i denezhnoe obrashhenie Ol'vii [Coins of Monetary Circulation in Olbia]. Odessa: Friedman A. S.
- KHUDIAK, M. M., 1940, Terrakoty [Terracotta]. In: S. A. Zhebelev, ed. *Olviia*. Kiev: Izdatelstvo Akademii nauk USSR, 85–103.
- KOBYLINA, M. M., 1970, *Terrakotovyte statuetki Severnogo Prichernomoria* [Terracotta figurines of the North Black Sea Region]. In: *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G1–11, I. Moskva: Nauka, 6–22.
- KRYZHITSKII, S. D., 1971, *Zhilye ansambli drevnei Olvii. IV–II vv. do n. e.* [Residential ensembles of ancient Olbia. IV–II centuries BC]. Kiev: Naukova dumka.
- KRYZHITSKII, S. D. & LEIPUNSKAJA, N. A., 1997, *Olviia. Raskopki, istoriia, kultura* [Olbia. Excavations, History, Culture]. Nikolaev: Vozmozhnosti Kimmerii.
- KRYŽICKIJ, S. D. & LEJPUNSKAJA, N. A., 2010, Building remains and accompanying finds, 6th – 1st century BC. In: N. A. Lejpunskaja et al., eds. *The Lover City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. Black Sea Studies 13. Aarhus: Aarhus University Press, vol. 1: text, 27–101, vol. 2: plates, 1–48.
- KULTURA..., 1983. *Kultura i iskusstvo Prichernomoria v antichnuu epokhu. Vystavka iz sobranii muzeev Bolgarii, Rumynii i Sovetskogo Soiuza. Katalog vystavki* [Culture and Art of the Black Sea coast in ancient times]. Moskva: Sovetskii khudozhnik.
- LEVI, E. I., 1964, Itogi raskopok olviiskogo temenosa i agory (1951–1960 gg.) [Excavations of the Olbian Temenos and Agora (1951–1960)]. In: V. F. Gaidukevich, ed. *Olviia. Temenos i agora*. Moskva & Leningrad: Nauka, 5–26.
- LEVI, E. I., 1985, *Olviia. Gorod epokhi ellinizma* [Olbia: a city of the Hellenistic era]. Lenigrad: Nauka.
- LEVI, E. I. & KARASEV, A. N., 1959, Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1959 g. [Report on the work of the Olbian expedition]. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, fond 64, 1959/116.
- LEVI, E. I. & SLAVIN, L. M., 1970, Opisanie terrakot olviiskoi agory [Description of the terracotta of the Olbian Agora]. B: *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Vyp. G1–11, I, Moskva: Nauka, 38–42.
- MEZENTSEVA, I., 2016, Terakoty z rozkopok Olvii u koleksii NMIU (za materialamy ekspozytsii) [Terracotta from the excavations of Olbia in the collection National Museum of the History of Ukraine (exhibition materials)]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1, 55–60.
- PERI, C., 2006, Demetra e Core nella religione punica. In: G. Regalzi & C. Peri, eds. *Mutuare, interpretare, tradurre: storie di culture a confronto: atti del 2° Incontro «Orientalisti»* (Roma, 11–13 dicembre 2002). Roma: Università degli studi La Sapienza, 145–154.
- POLLITT, J. J., 2009, *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.

- ROMANO, I. B., 1995, *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. The Gordion Special Studies, II. University Museum Monograph, 86. Philadelphia: University Museum.
- RUSIAIEVA, A. S., 1979, *Zemledelcheskie kul'ty v Ol'vii dogets'kogo vremeni* [Agricultural Cults in Olbia in the Pre-Getaen Period]. Kiev: Naukova dumka.
- RUSIAIEVA, A. S., 1982, *Antichnye terrakoty Severo-Zapadnogo Prichernomoria (VI–I vv. do n. e.)* [Ancient Terracottas of the North-West Black Sea Region (6th–1st centuries BC)]. Kiev: Naukova dumka.
- RUSIAIEVA, M. V., 2019, Osnovni vidomosti pro davnoellinski fimiaterii ta yikh pryznachennia [On ancient Greek thymiateria and their purpose], *Text and image: essential problems in art history*, 2 (8), 6–34. DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2019.2.01>
- RUSIAIEVA, M. V., 2020, Rannoellinistychnyi relief z zobrazhenniam tymiateriia z Pantykapeia [Early Hellenistic relief depicting a thymiaterion from Panticapaeum]. In: *Vid antychnosti do khrystyianstva. Zbirnyk naukovykh statei, prysviachenyi 70-richchiu Vitaliia Mykhailovycha Zubaria*. Kyiv: Instytut arkeolohii NANU, 2020, 123–144.
- SAPRYKIN, S. Iu., 2009, *Religiia i kul'ty Ponta ellinisticheskogo i rimskogo vremeni* [Religions and Cults of Pontus of Hellenistic and Roman times]. Moskva: Triumf print.
- SHEVCHENKO, A. V., 2016, *Terrakoty antichnogo Khersonesa i ego blizhnei selskoi okrugy*. [Terracottas of Greco-Roman Chersonese and Its Nearer Farming Area]. Simferopol: Nasledie tysiacheletii.
- SHEVCHENKO, A. V. & KOSTROMICHEVA, T. I., 1986, Demetra i Kora Persefona v koroplastike Khersonesa. [Demeter and Core Persephone in the terracotta of Chersonesos]. In: V. A. Anokhin, ed. *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria v pervye veka nashei ery*. Kiev: Naukova dumka, 77–86.
- SHEVCHENKO, T. M., 2015, Olviiski pohruddia-fimiaterii [Olbian Bust Thymiateria]. In: *Laurea I. Antichnyi mir i Srednie veka: Chteniia pamiati profescora Vladimira Ivanovicha Kadeeva. Materialy*. Kharkiv: OOO «NTMT», 54–58.
- SHEVCHENKO, T., 2015, Bust Thymiateria from Olbia Pontike, *Les Carnets de l'ACoSt* [Online], 13, DOI: <https://doi.org/10.4000/acost.582>
- SHEVCHENKO, T. M., 2016, Ellinistychni hlyniani pivfihury z Olvii [Hellenistic Clay Half-figures from Olbia]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 18 (1), 43–50.
- SHEVCHENKO, T. M., 2018, Terakoty-fimiaterii u domashnikh sviatylyshchakh Olvii [Terracottas Thymiateria in Olbian house sanctuaries]. In: *Forum Olbicum II. Pam'iaty V. V. Krapivinoi (do 150 richchia doslidzhennia Olvii)*. Materialy mizhnarodnoi arkeolohichnoi konferentsii. 4–6 travnia 2018 r. Mykolaiv: Naukovo-doslidnyi tsentr «Lukomor'ie», 42–44.
- SHEVCHENKO, T. M., 2019, Hibrydni terakoty: netypovi pohruddia-fimiaterii v Olvii [Hybrid Terracottas: Untypical Bust Thymiateria in Olbia]. In: *Laurea III. Antichnyi mir i Srednie veka: Chteniia pamiati profescora Vladimira Ivanovicha Kadeeva*. Xapkiiv: OOO «HTMT», 34–38.
- SHEVCHENKO, T. M., 2020, Pohruddia-fimiaterii ta kult Dionisa v Olvii [Bust Thymiateria and Cult of Dionysus in Olbia]. *Arkheolohiia*, 1, 39–56, DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.039>.
- SHEVCHENKO, T., 2020, Bust Thymiateria and Cult of Dionysus in Olbia. In: V. Keleş, ed. *Propontis ve Çevre Kültürleri Propontis and Surrounding Cultures*. Parion Studies III. İstanbul: Ege Yayinlari, 761–776.
- SHTITELMAN, F. M., 1977, *Antychne mystetstvo* [The Ancient Art]. Kyiv: Mystetstvo.
- SLAVIN, L. M., 1940, Otchet o raskopkakh Olvii v 1935 i 1936 gg. [Report on the excavations of Olbia in 1935 and 1936]. In: S. A. Zhebelev, ed. *Olviia*. Kiev: Izdatelstvo Akademii nauk USSR, 9–82.

- SLAVIN, L. M., 1941, Olviiskie gorodskie kvartaly severo-vostochnoi chasti Verkhnego goroda [Olbian urban quarters in the North-Eastern of the Upper city]. *Sovetskaia arkheologiya*, 7, 292–307.
- SMITH, R. R. R., 2005, *Hellenistic Sculpture*. London: Thames & Hudson.
- SOKOLSKII, N. I., 1976, *Tamanskii tolos i rezidentsiia Khrisaliska* [The Taman Tholos and the residence of Chrysalisk]. Moskva: Nauka.
- STEWART, A. F., 1990, *Greek Sculpture: An Exploration*. New Haven & London: Yale University Press. Vol. I: Text.
- WIGAND, K., 1912, *Thymiateria*. Bonn: C. Georgi.
- ZACCAGNINO, C., 1998, *Il thymiaterion nel mondo greco: analisi delle fonti, tipologia, impieghi*. *Studia archaeologica* 97. Roma: L'erma di Bretschneider.
- ZACCAGNINO, C., 2001, Acquisizione di elementi allogeni presso gli Enotri. Il caso dei thymiateria. *Florentia*, I, 145–198.
- ZAITSEV, Iu. P., 2003, *Neapol Skifskii (II v. do n. e. – III v. n. e.)* [Scythian Neapolis (II century BC – III century AD)]. Simferopol: Universum.
- ZAITSEVA, K. I., 1962, Mestnaia keramika Olvii ellinisticheskogo vremeni (kurilnitsy i amfory) [Local Olbia ceramics of Hellenistic times (incense burners and amphorae)]. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, VII, 184–206.
- ZAITSEVA, K. I., 1997, Kultovye chashi V–I vekov do n. e. iz Severnogo Prichernomoria [Ritual vessels from the 3rd to 1st centuries B.C. from the North Coast of the Black Sea]. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XXVIII, 38–53.
- ZAITSEVA, K. I., 2000, Lepnye chashki na nozhkakh kontsa VII–I vv. do n. e. v Severnom Prichernomore. Chast pervaiia [Hand-made semmed cups of the late 7th – 1st century B.C. from the Northern Black Sea. Part I]. *Arkheologicheskie vesti*, 7, 140–153.
- ZHURAVLEV, D. V. & ILINA, T. A., 2002, Terrakotovyie statuetki [Terracotta figurines]. In: D. V. Zhuravlev, ed. *Na kraiu oikumeny. Greki i varvary na severnom beregu Ponta Evksinskogo*. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, 61–75.

Теракотові бюсти богині з коримбами з Ольвії Понтійської елліністичного часу

З розкопок Ольвії 1936 і 1959 рр. походять чотири теракотові бюсти жінки, яка наділена унікальними атрибутами: конусоподібною чашею на голові, коримбами у зачісці, тенією на лобі та рослинним декором. Тривалий час у багатьох публікаціях їх незмінно вважали уособленням богині Деметри. На початку ХХІ ст. данська науковиця П. Гулдагер Більде на підставі п'яти маленьких фрагментів подібних бюстів з розкопок Н. О. Лейпунської в Ольвії на ділянці «Нижнє місто: Північ» (НГС) вперше замінила цю атрибуцію на Аріадну, дружину Діоніса. Слідом за іншими науковцями вона також ототожнила їх з тиміатеріями – засобами для розкурювання ароматних речовин у чашечках. Попри відсутність у них будь-яких відповідних елементів і залишків кіптяви вони отримали нову назву «*Ariadne thymiateria*». Згодом Т. М. Шевченко було опубліковано ще сім фрагментів від подібних бюстів, які в її останніх публікаціях атрибутовано як тиміатерії з зображенням одного з учасників діонісійського фіасу: німфи, Аріадни, Семели та інших, або ж і самого молодого Діоніса. Такі суперечливі тлумачення означених теракот уможливили звернення до їх всебічного аналізу.

В першій, з двох запланованих статей на цю тему, розроблено типологію даної групи теракотових бюстів, в якій виділено три іконографічних типи. До першого і третього типів зараховано по одному екземпляру. Другий іконографічний тип – найчисленніший, складається з двох варіантів. Варіант А – включає одинадцять

екземплярів з розкопок Ольвії різних років, у тому числі чотири повністю відреставровані теракотові бюсти з зазначеними вище іконографічними атрибутами. Гіпотетичний підваріант Аа – голова від подібного бюста з розкопок Неаполя Скіфського. Варіант Б – представлено одним фрагментом із Херсонеса Таврійського.

Маємо підстави вважати, що теракоти всіх трьох іконографічних типів виготовлено у III ст. до н. е. На користь такої думки свідчить хронологія закритих контекстів, в яких знайдено близько половини з них, у тому числі теракотові бюсти, що в цілому датуються в межах III ст. до н. е. Найпізніший час ритуального використання цих погрудь, наймовірніше, у домашніх святилищах – середина II ст. до н. е.

Припускаємо, що форма чашечки на голові теракотових бюстів жінки виготовлена ольвійськими майстрами під впливом місцевих керамічних тиміатеріїв у формі конусоподібної чаші на високій ніжці III ст. до н. е. Враховуючи відсутність у чашах на бюстах будь-яких слідів кіптяви і практичного використання як тиміатеріїв, вважаємо, що ці оригінальні теракотові вироби мали вотивне призначення. Наливання у грубу широко відкриту чашу ефірної олії є сумнівним з огляду на дуже високу ціну цих ароматів, місця знахідок у кварталах, де мешкали ремісники і торгівці середнього достатку, фактуру теракоти, відсутність належного покриття та кришок з отворами. Форма і розмір чаші, білий ангоб на її внутрішніх стінках, рослинний декор на жіночій голові дозволяє припускати, що в неї могли класти невеличкі плоди, насіння. Відповідно до такого використання ці бюсти слугували вотивами, псевдотиміатеріями або своєрідними ароматницями для сухих квітів або пахучих рослин.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, теракотовий бюст, Деметра, Аріадна, Діоніс, типологія, іконографічний тип, тиміатерій, вотив, псевдотиміатерій, ароматниця, еллінізм.

Maryna Rusiaieva, PhD (Art History), Associate Professor, National Academy of Fine Arts and Architecture (Ukraine).

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0498-0611>

Марина Русяєва, кандидат мистецтвознавства, доцент, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури (Україна).

Received: 24-05-2021

Advance Access Published: June, 2021